

**ΚΕΙΜΕΝΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ
ΤΟΥ ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ
ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ**

**ΕΒΔΟΜΑΔΑ
ΜΕΛΕΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

ΟΜΙΛΗΤΕΣ:

**Βασιλική Παπούλια
Γεωργία Κουλικούρδη
Μαρία Θεοχάρη
Τηλέμαχος Κ. Λουγγής
Σπύρος Λουκάτος
Νίκος Γ. Μοσχονάς
Δημήτριος Ι. Πάλλας
Γιάννης Γ. Γιαννόπουλος
Ρωξάνη Αργυροπούλου – Λουγγή
Λίνος Γ. Μπενάκης
Γ. Γ. Άλισανδράτος
Εύα Σημαντώνη – Μπουρνιά
Άριστόξενος Δ. Σκιαδάς**

ΑΙΓΙΝΑ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1977

Ἡ θέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στό Μεσαιωνικό Βυζάντιο.

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής

Γενικές διαπιστώσεις

Τά κυριώτερα χαρακτηριστικά τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶναι ἡ Χριστιανική θρησκεία, τό ρωμαϊκό δίκαιο καί παράδοση καί ἡ ἑλληνική γλώσσα. Παρ' ὄλο πού διαφέρουν πολύ μεταξύ τους, τά τρία αὐτά χαρακτηριστικά εἶναι ἰσοδύναμα, τό καθένα στόν τομέα του. Ἐπειδή λοιπόν ἡ γλώσσα εἶναι ἀνάμεσα σέ ἄλλα, συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στά μέλη ἑνός ἔθνους (ἡ λεγόμενη ἔθνική γλώσσα), θεωρήθηκε ὅτι ἡ ἑλληνική γλώσσα ἦταν καί στό Βυζάντιο ἔθνική, καί ἀπό ἐκεῖ, συνηθίσαμε νά μιᾶμε γιά τήν ἑλληνική αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου, κάτι πού στήν πραγματικότητα δέν ὑπῆρξε σχεδόν ποτέ. Φυσικά, μερικές λατινικές πηγές τῆς Δύσης στόν Μεσαίωνα χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο *imperium* καί *imperator Graecorum*, σχετικά μέ τήν βυζαντινή αὐτοκρατορία, ἀλλά αὐτό τό κάνουν γιά ἐντελῶς εἰδικούς καί συγκεκριμένους λόγους: θέλουν νά δείξουν ὅτι, ἐπειδή στό Βυζάντιο εἶχαν ξεχάσει τήν λατινική πού ἦταν ἡ γλώσσα τῶν Ρωμαίων, τό Βυζάντιο δέν ἦταν ἡ ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, ὅπως ἤθελε νά ὀνομάζεται. Ἡ χρησιμοποίηση λοιπόν τῆς Ἑλληνικῆς σάν κρατικῆς γλώσσας στό Βυζάντιο, χρησίμευε στούς Λατίνους τῆς Δύσης σάν ἐπιχείρημα ἀντιρρητικῆς.

Ὅπως εἴπαμε κίόλας, ἡ πραγματικότητα εἶναι διαφορετική. Στό Βυζάντιο πού εἶναι πολυεθνικό κράτος, ἡ ἑλληνική γλώσσα εἶναι κρατική καί ὄχι ἔθνική. Συνδέει διαφορετικές ἐθνότητες μεταξύ τους, ἐπειδή ὁ βυζαντινός πολιτισμός ἀκμάζει σέ μιά γεωγραφική περιοχή πού ἡ ἑλληνική γλώσσα βρισκόταν σέ ἀκμή σέ ὅλη τήν διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος καί, συνεπῶς, καί στήν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας. Ὅταν ἡ πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στήν Κωνσταντινούπολη καί ἡ ρωμαϊκή διοίκηση βρέθηκε μέσα σέ ἕνα ἑλληνόφωνο περιβάλλον, ἦταν φυσικό νά ἀφομοιωθῆ σιγά - σιγά. Ἔτσι, στό κλασσικό, μεσαιωνικό Βυζάντιο (9ος - 12ος αἰῶνες) παρουσιάζεται τό περίεργο φαινόμενο νά μεταχειρίζονται τήν ἑλληνική γλώσσα ἐπιφανεῖς συγγραφεῖς γιά νά σατυρίσουν ἢ γιά νά ἀσκῆσουν πολεμική ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, πού σημαίνει πρῶτα ἀπ'

ὄλα εἰδωλολάτρες ἢ ὀπαδοὺς τῶν ἀρχαίων πολυθεϊστικῶν ἢ καί φιλοσοφικῶν θεωριῶν πού εἶναι ἀντίθετες στά δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπίσης αὐτή τήν ἀποψη λοιπόν, Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός εἶναι πράγματα ἐντελῶς ἀντίθετα καί ἀσυμβίβαστα, στό Βυζάντιο τουλάχιστον.

Τό ἑλληνικό στοιχεῖο, πού ἦταν πάντα ζωτικώτατο στό Βυζάντιο, δέν ἀποτελοῦσε κοινωνικό στρώμα ἢ κατηγορία. Ἀποτελοῦσε μόνο μιά ἀπό τίς βασικές ἐθνότητες πού συνέθεταν τόν πληθυσμό τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπειδή λοιπόν ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἑλληνικῆς σέ συνολική κλίμακα δέν μπορεῖ νά εἶναι κριτήριο γιά νά ἀνιχνεύσουμε τήν ἑλληνικότητα ἀτόμων ἢ ὁμάδων, ἡ ἀνίχνευση γίνεται μέ ἕνα ἄλλο βασικό δεδομένο, τά ὀνόματα αὐτά πού σήμερα λέγονται ἐπίθετα καί πού ἐμφανίζονται μόλις τόν ὄγδοο αἰῶνα. Ἐδῶ χρειάζεται μιά παρένθεση.

Ἐνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά πού φέρνουν σέ ἀντίθεση τόν Μεσαίωνα μέ τήν Ἀρχαιότητα εἶναι ὁ ὑποκειμενισμός, πού εἰσβάλλει μαζί μέ τόν Χριστιανισμό στήν κοινωνία. Στό Βυζάντιο πού κράτησε χίλια χρόνια, ἀπό τό τέλος τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα, παρατηρεῖται μιά ἀδιάκοπη διαδικασία ὑποκειμενισμοῦ. Ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὁ ἄνθρωπος ἦταν πολίτης μέσα στά πλαίσια τοῦ Δήμου, τῆς Πόλης του, στόν Μεσαίωνα ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νά αἰσθάνεται ἐντελῶς ἀνυπεράσπιστος μπροστά στήν ἀπολυταρχία καί φροντίζει μόνος του γιά τήν σωτηρία του. Πρόκειται γιά μιά βαθιά ἐσωτερική κερση. Ἐτσι, ὁ καθένας προσεύχεται μόνος του μέσα στόν ναό, ἐνῶ στήν ἀρχαιότητα ὄλοι προσευχόντουσαν δημόσια καί ἔξω ἀπό τόν ναό. Ἡ ἰδιωτική ἀνάγνωση καί προσευχή ἀντικαθιστᾶ τώρα τά παλιά δημόσια ψηφίσματα καί ἀποφάσεις διά βοῆς. Ἡ οἰκογένεια ἀντικαθιστᾶ τόν δῆμο, σάν κοινωνική μονάδα. Στόν Μεσαίωνα, ἡ οἰκογένεια ἀποκτᾶει βάσεις μέ ἀπαιτήσεις.

Μετά τόν ὄγδοο αἰῶνα, ἡ οἰκογένεια ἀρχίζει νά εἶναι ὄλο καί πιό σημαντική γιά τούς ἀνθρώπους. Δημιουργοῦνται διακρίσεις, ἀρχίζουν νά ὑπάρχουν εὐγενεῖς ἀπό καταγωγή καί, γενικά, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νά ἐξαρτᾶται κατά κάποιον τρόπο ἀπό τήν οἰκογένειά του. Κάθε οἰκογένεια ἔχει δικό της ὄνομα πού τό φέρουν τά μέλη της μέ κάποια ἀταξία, γιατί στό Βυζάντιο μπορούσε ἕνας γιός νά πάρῃ τό ἐπίθετο καί τοῦ πατέρα του καί τῆς μάνας του ἢ ἀκόμα μόνο τό ἐπίθετο τῆς μάνας του. Οἱ γενεαλογίες μπλέκονται ἔτσι καί ἐλάχιστες εἶναι οἱ βυζαντινές οἰκογένειες πού ἡ γενεαλογία τους εἶναι σήμερα ἐντελῶς ξεκαθαρισμένη ἀπό τήν ἐπιστημονική ἔρευνα.

Ἡ ἔρευνα: ἔθνολογία καί δημογραφία

Ἀνάλογα μέ τά ἐπίθετα λοιπόν, ἀνιχνεύεται καί ἡ ἐθνική καταγωγή τῶν ἀτόμων. Ὄταν βλέπουμε π.χ. ἕναν βυζαντινό νά ὀνομάζεται Νίκη-

φόρος Ἀργυρός, μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι, κατά πᾶσαν πιθανότητα εἶναι Ἑλληνας. Ὄταν λέγεται Γεμελλάριος, ὅπως συμβαίνει στήν Ν. Ἰταλία, εἶναι Λατίνος. Ὄταν λέγεται Ἰωάννης Ἀξούχ ἢ Ἀξούχος, εἶναι Τοῦρκος Σελτζούκος ἢ Οὐγγρος, ὅταν λέγεται Θεοφιλίτζης, μάλλον εἶναι Σλάβος. Σέ ὅλες ὁμως αὐτές τίς ἐτυμολογικές ἐρμηνεῖες, ὑπάρχουν τεράστιες δυσκολίες, ὅπως π.χ. τό ὄνομα Ἀριανίτης πού πρέπει μάλλον νά εἶναι ἐλληνικό (τά Ἀριανοῦ) καί ὄχι ἀλβανικό (Arenit, Aranit). Ὁ ἴδιος ἐπίσης κανόνας ἰσχύει καί γιά τά τοπωνύμια καί γιά τίς γεωγραφικές ὀνομασίες, γιά τά ὁποῖα τόσες μελέτες ἔχουν γραφτῆ.

Ἡ ἔρευνα λοιπόν, ὑποχρεωτικά, περιλαμβάνει τήν συναγωγή τῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων καί τήν στατιστική κατάταξή τους. Ὄπου δέν βρίσκουμε οἰκογενειακά ὀνόματα, χρησιμοποιοῦμε στήν ἀπόλυτη ἀνάγκη καί ὅταν εἶναι δυνατόν, ἀκόμα καί τά ἀπλά πρῶτα ὀνόματα πού, αὐτό πρέπει νά ξεκαθαριστῆ ἀπό τήν ἀρχή, εἶναι στήν συντριπτική τους πλειοψηφία χριστιανικά. Φυσικά, ὀνόματα ὅπως Ἀλέξιος, Κωνσταντίνος, Ἰωάννης ἢ Θεόδωρος δέν μποροῦν βέβαια νά ἀποτελέσουν ἐθνολογικό κριτήριον, ἀλλά ὀνόματα ὅπως Ροβέρτος (Νορμανδός), Θεοδώριχος (Γότθος), Χαράλδος (Σκανδιναβός), Βλαδίμηρος (Σλάβος), Ἀχμέτης καί Ὀρχάνης (Τοῦρκος), Εὐφραΐμ (Σύρος), Παφνούτιος (Αἰγύπτιος), Μανσούρ (Ἀραβας), Γεζᾶς (Οὐγγρος), μποροῦν νά βοηθήσουν στήν ἐθνολογική ἐξακρίβωση ἑνός ἀτόμου. Στήν βυζαντινὴ κρατική ἱεραρχία, σταδιοδρομοῦν ἀρκετά συχνά καί Βάρβαροι, ἀλλά σχεδόν πάντα, εἶναι ὅλοι τους Χριστιανοί. Ἀρκετά συχνά παρατηρεῖται καί τό φαινόμενο τῆς λιποταξίας καί ἀρνισιθησακείας ἀπό τό ἕνα στρατόπεδο στό ἄλλο.

Ἐδῶ πρέπει νά διευκρινιστῆ καί ἕνα ἄλλο σημεῖο: ἂν στό Βυζάντιο Ἑλλην σημαίνει εἰδωλολάτρης, Ἑλλάς, Ἑλλαδικοί ἢ Κατωτικοί σημαίνει τοὺς κατοίκους ἢ τίς περιοχές πού ἀνήκουν στό θέμα Ἑλλάδος, μιά διοικητική περιφέρεια πού πρέπει νά ἰδρύθηκε τό 695 περίπου καί περιλάμβανε πιθανώτατα τήν Στερεά, τή Θεσσαλία, τήν Ἠπειρο καί τήν Εὐβοία (Ostrogosky ZRVI, 1, 1952, 64 κέ.). Δηλαδή, δέν πρέπει νά συγχέονται οἱ ὅροι Ἑλλάς, Ἑλλαδικοί καί Ἑλληνες. Οἱ δύο πρῶτοι ἔχουν αὐστηρά διοικητικό χαρακτήρα καί μπορεῖ νά προϋποθέτουν καί ἄλλες ἐθνότητες, ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή. Ὁ τρίτος ὅρος ἔχει καθαρά ἰδεολογικό περιεχόμενο καί χρησιμοποιεῖται ἀνάλογα.

Ὅπωςδήποτε, ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ συμβολή τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στήν ζωή τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀπό τόν ἕνατο μέχρι τόν δωδέκατο αἰῶνα, ἀπό τήν ἐθνολογική ἄποψη. Στούς αἰῶνες αὐτούς, οἱ βυζαντινές κτήσεις περιλάμβαναν τήν Βαλκανική, τήν Μικρασία, τήν Σικελία μέχρι τό 878 καί τήν Ν. Ἰταλία ἀπό τό 871 μέχρι τό 1071. Σέ ὅλες αὐτές τίς γεωγραφικές περιοχές, τά βυζαντινά σύνορα εἶναι ἐναλασσόμενα, ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές.

Τό νά ξέρη κανεῖς ἀκριβῶς καί σέ ὅλες τίς ἐποχές τήν ἐθνολογική

σύνθεση όλων αυτών των ἐπαρχιών είναι αδύνατον, τουλάχιστον μέ τις προόδους πού έχει κάνει ή ἐπιστήμη ως σήμερα. Ἡ μετακίνηση καί ή ἐναλλαγή τῶν συνόρων, οἱ σχεδόν ἀδιάκοποι πόλεμοι καί οἱ εἰσβολές, ή σχεδόν ὀλοκληρωτική ἔλλειψη ἰδιωτικῶν στοιχείων ἢ κρατικῶν ἀρχείων κάνουν τήν ἔρευνα πάρα πολύ ἀμφίβολη. Στό Βυζάντιο ἴσχυε ἐπίσης καί τό φαινόμενο τῆς βίαιας μετακίνησης τῶν πληθυσμῶν. Ἐνας αὐτοκράτορας π.χ. πού ἔβλεπε ὅτι οἱ βαλκανικές ἐπαρχίες εἶχαν ἐρημωθῆ ἀπό τούς Βουλγάρους, ἔφερνε μαζικά ἀποίκους ἀπό τήν Μικρασία στήν Θράκη γιά νά ἐνισχύση τόν πληθυσμό τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος ὁ Α΄ ἔφτασε στό σημεῖο νά στείλῃ, γύρω στό 885, περί τίς 2.000 Σλάβους δούλους γιά νά ἀποικίσουν τήν Ν. Ἰταλία. Ἐτσι, τό ἐθνολογικό πρόβλημα στό Βυζάντιο ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τό δημογραφικό, καί τό δημογραφικό πρόβλημα εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐρευνηθῆ, ἀφοῦ κανένα σχεδόν ἐπίσημο στοιχεῖο δέν διαθέτουμε ἀπό τήν κρατική πλευρά.

Ἐτσι μένει, ὅπως εἴπαμε στήν ἀρχή, ή μελέτη τῶν ἀνθρώπων καί τῶν οἰκογενειῶν, ή ἐτυμολογική ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καί ή κατάταξη τῶν ἀνθρώπων καί τῶν οἰκογενειῶν σέ κοινωνικές ὀμάδες πού, ἀνάλογα μέ τόν παραγωγικό ρόλο πού διαδραματίζουν μέσα στήν κοινωνία, ὀνομάζονται κοινωνικές τάξεις. Κι ἐδῶ, ή ἔρευνα βρίσκει ὑπερβολικά ἐμπόδια στόν δρόμο της, γιατί μόνο ἐντελῶς πρόσφατα ἄρχισε νά κινῆται συστηματικά πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση. Ἀρχισαν οἱ εἰδικές πραγματείες γιά τήν δημογραφική κατάσταση στίς διάφορες ἐπαρχίες καί πολλά ἐπιστημονικά κέντρα σ' ὅλο τόν κόσμο ἀσχολοῦνται καί μέ τήν ἱστορική γεωγραφία. Μεγάλες ὁμως συνθέσεις δέν ἔχουν δῆ ἀκόμα τό φῶς ὀλοκληρωτικά. Τό κορυφαῖο ἐπίτευγμα στόν τομέα τῆς κοινωνικῆς ἀνάλυσης τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἦσαν οἱ ἐργασίες τοῦ Α. Π. Καζντάν, Ἡ κοινωνική σύνθεση τῆς ἄρχουσας τάξης στό Βυζάντιο τοῦ ΙΑ΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνα (ρωσικά) Μ. 1974 καί, Ἡ δομή τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας 1976, πού μεταφράστηκε καί ἑλληνικά στό περιοδικό ANTI στό τεῦχος τῆς Πρωτομαγιάς 1977. Τό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Γ. Γ. Λιτάβριν, Ἡ βυζαντινή κοινωνία καί τό κράτος τόν Ι΄ καί ΙΑ΄ αἰῶνες (ρωσικά) Μ. 1977, προχωρεῖ ἀκόμα περισσότερο πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή.

Ἀνάλογα μέ τίς γνώσεις πού διαθέτουμε γιά κάθε μία ἐπαρχία, ή ἔρευνα γιά τήν ἀνίχνευση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καί τῆς δραστηριότητάς του εἶναι προχωρημένη, στάσιμη ἢ ἀκόμα καί ἀνύπαρκτη. Ἐνας ἀναγνωρισμένος εἰδικός στά θέματα τῆς βυζαντινῆς Ἰταλίας, ὁ Α. Γκιγιού, ὑπολόγισε μετά ἀπό μία πολύ ἐκτεταμένη ἔρευνα τά ἐξῆς:

Στά χρόνια τῆς ἀκμῆς της (968 – 1071), ή βυζαντινή Ἰταλία πού ἦταν χωρισμένη διοικητικά σέ τρία μεγάλα θέματα, ἔχοντας ἔκταση 44.100 τ.χμ. συνολικά, εἶχε μόνο 215.000 κατοίκους περίπου, πράγμα πού φα-

νερώνει μία σχετική έρημιά, δηλαδή μόνο 4,87 κατοίκους σέ κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο κατά μέσο όρο. Τά τρία αυτά βυζαντινά θέματα ήσαν:

ή Λογγοβαρδία	μέ 19.500 χμ ² .	καί 107.000 κατοίκους, πυκν. 5,48/χμ ²
ή Καλαβρία	μέ 15.000 χμ ² .	καί 71.000 κατοίκους, πυκν. 4,73/χμ ²
ή Λουκανία	μέ 9.600 χμ ² .	καί 37.000 κατοίκους, πυκν. 3,85/χμ ²

ΣΥΝΟΛΟ 44.100 χμ² 215.000 κάτοικοι μ.ό. πυκν. 4,87/χμ².

Σύμφωνα πάντα μέ τά συμπεράσματα του Α. Γκιγιού, στίς τρείς αυτές έπαρχίες, ή αναλογία ανάμεσα στό έλληνικό καί στό λατινικό στοιχείο δέν ήταν παντού ή ίδια. Η ανάλυση πού έκανε ο ίδιος στά έγγραφα πού διασώθηκαν στά μοναστήρια τής Ν. Ίταλίας καί πού είναι ιδιωτικά στοιχεία μεγάλης αξίας, όσο άφορά τά πρόσωπα πού μνημονεύουν, έντελώς άγνωστα μέχρι τίς μέρες μας, έδωσε τά άκλόυθα άποτελέσματα σέ κάθε μία διοικητική περιοχή:

	Έλληνες	%	Λατίνοι	%
Λογγοβαρδία	27.000	25	80.000	75
Καλαβρία	40.000	57	31.000	43
Λουκανία	37.000	100	—	—
ΣΥΝΟΛΟ	104.000		111.000	

Ξέροντας ότι ο συνολικός πληθυσμός καί στίς τρείς έπαρχίες ήταν 215.000 περίπου, μάς είναι τώρα εύκολο νά υπολογίσουμε ότι ή αναλογία ανάμεσα στό έλληνικό καί τό λατινικό στοιχείο γιά όλόκληρη τήν βυζαντινή Ίταλία στά χρόνια τής άκμής της ήταν: Έλληνες 48,5% καί Λατίνοι 51,5% περίπου. Βλέπουμε δηλαδή ότι, ενώ τά δύο στοιχεία εμφανίζονται σχεδόν ίσοδύναμα αριθμητικά, οί Λατίνοι υπερτερούν έλαφρά. Αύτός ο πίνακας πού καταρτίστηκε τόσο δύσκολα, δέν άποτελεί παρά μόνο ένα δείγμα γιά μία σχετικά μικρή περιοχή, σέ διάστημα ενός μόλις αιώνα (968 - 1071). Μετά από αυτό, καταλαβαίνει κανείς εύκολα πόσο θά μπορούσε νά προοδεύση ή έπιστήμη, άν είχαμε στή διάθεσή μας γιά όλες τίς έπαρχίες τής αυτοκρατορίας καί γιά όλες τίς έποχές στοιχεία, όμοια μέ αυτά πού βρέθηκαν στή Ν. Ίταλία. Οί σημερινές όμως συνθήκες κάθε άλλο παρά έπιτρέπουν νά είμαστε τόσο αισιόδοξοι. Καί οί δυσκολίες δέν είναι μόνο αυτές. Τά ίδια αυτά στοιχεία άπέδειξαν ότι, στήν Λογγοβαρδία πού ο Έλληνισμός φτάνει μόνο στά 25% του συνολικού πληθυσμού κυριαρχεί σέ αναλογία 90% σέ πόλεις όπως ο Τάρας (Taranto), ενώ στήν πρωτεύουσα τής Λογγοβαρδίας καί

ολόκληρης τής Βυζαντινής Ίταλίας Bari ή αναλογία ήταν 4 Λατίνοι πρὸς 1 Ἑλληνα, ή ἀγροτική ἐνδοχώρα ήταν σχεδόν ὀλοκληρωτικά λατινόφωνη, στήν πόλη Trani οἱ Λατίνοι βρισκόντουσαν σέ ἀπόλυτη ὑπεροχή 100% καί, γενικά, ὁ Ἑλληνισμός τής Ν. Ίταλίας ήταν χωρίς καμιά ἀμφιβολία πυκνότερος στό Δυτικό μέρος πού βρισκόταν μακρύτερα ἀπό τήν Ἑλλάδα, παρ' ὅ,τι στό Ἀνατολικό, ὅπου, παρ' ὄλες τους τίς ἀδιάκοπες ἐποικιστικές προσπάθειες, οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες δέν μπόρεσαν ποτέ νά δώσουν τήν πλειοψηφία στό ἑλληνικό στοιχείο.

Ἐθνική καί κοινωνική δομή

Στή Ν. Ίταλία, ὅπως καί στήν ὑπόλοιπη βυζαντινή αὐτοκρατορία, μιά βασική προϋπόθεση γιά τή μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ ήταν τά μοναστήρια. Ἀποτελοῦσαν καί τόπο προσκυνήματος, ἀλλά ἐπίσης καί κέντρο ἀγροτικῶν ἐργασιῶν, ὅπως καί ἐστία συναλλαγῶν. Στήν Ν Ίταλία λοιπόν, ὅπως καί στή Μικρασία καί τήν Βαλκανική, τό ἑλληνικό στοιχείο, ὅπως καί οἱ ἄλλες ἐθνότητες, ήταν συγκεντρωμένο γύρω ἀπό τά μοναστήρια καί καλλιεργοῦσε τήν γῆ. Αὐτό ήταν ἐξ ἄλλου καί ή πρώτη ἀπασχόληση τῶν ἀνθρώπων στόν Μεσαίωνα. Ὁ βυζαντινός χωρικός ήταν πολύ συνδεδεμένος μέ τό χωριό του, ζοῦσε μέ τά τοπικά συμφέροντα καί τό γεγονός αὐτό ἐλαχιστοποιοῦσε τό ἐνδιαφέρον του γιά τά κρατικά συμφέροντα. Στό Βυζάντιο πάλι, τό κράτος διαδραμάτιζε σέ πολλές περιπτώσεις τό ρόλο τοῦ φεουδάρχη καί, ἔτσι, σχηματίστηκε μιά ἡγετική τάξη κάθε ἄλλο παρά ἐθνική.

Λίγον καιρό μετά τήν ἴδρυση κάθε μοναστηριοῦ, οἱ μοναχοί δέν ἐπαρκοῦσαν πιά γιά τήν καλλιέργεια τῶν ἐκτάσεων πού ξεχέρωναν. Κατέληγαν λοιπόν νά μισθώνουν ἀγρότες γι' αὐτήν τήν ἐργασία καί ἔτσι, γινόντουσαν γαιοκτήμονες. Στό κλασσικό, μεσαιωνικό Βυζάντιο, τά μοναστήρια διαθέτουν μεγάλες ἐκτάσεις καί παροίκους πού τίς καλλιεργοῦν. Τό γεγονός αὐτό βρίσκει τήν ἐπιβεβαίωσή του στά ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στά ἔγγραφα τής Ν. Ίταλίας κ.ἄ. Τά μοναστήρια ἦσαν ἐξαιρετικά πολυάριθμα, ἴσως περισσότερα ἀπό 7.000 γιά τόν ἐνδέκατο αἰῶνα, καί ὅσο περίεργο κι ἄν φαίνεται, στή Ν. Ίταλία πού ήταν μιᾶ μᾶλλον ἀπόκεντρη ἐπαρχία τής αὐτοκρατορίας, οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς 104.000 αὐτοὺς Ἑλληνες πού εἶδαμε πῶς πάνω, ἢ ἦσαν μοναχοί, ἢ βρισκόντουσαν σέ σχέση ἐξάρτησης ἀπό τά μοναστήρια. Ἀπό τά τέλη τοῦ βου αἰῶνα, ὅπως ἔχει ὑπολογιστῆ, τό 1/3 τής καλλιεργήσιμης γῆς βρισκόταν στά χέρια τῶν μοναστηριῶν. Ἐτσι, ή βασική παραγωγική τάξη στόν Μεσαίωνα, ή ἀγροτιά, ήταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένη.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, παρά τίς ἐπιστημονικές διαφωνίες πάνω σ' αὐτό τό θέμα, ή βυζαντινή λαϊκή ἰθύνουσα τάξη θά μπορούσε νά διαιρεθῆ σέ δύο βασικές κατηγορίες: 1) τήν ἀριστοκρατία πού προερχόταν ἀπό καταγωγή (πλοῦσιοι) καί 2) τήν ἀριστοκρατία πού προερχόταν

από ανώτερες θέσεις στην κρατική ιεραρχία. Στην πρώτη κατηγορία πρέπει βέβαια να κατατάξουμε τους μεγάλους γαιοκτήμονες των διαφόρων επαρχιών και στην δεύτερη, την άσταθή υπαλληλική ιεραρχία της Κωνσταντινούπολης.

Σύμφωνα με τον Π. Χαράνη, τον ένδέκατο αιώνα, κυριαρχούσε απόλυτα στην αυτοκρατορία τό έλληνόφωνο στοιχείο, όχι γιατί οί Έλληνες ήσαν πλειοψηφία, αλλά γιατί σέ όλες τίς υπόλοιπες εθνότητες επικρατούσε ή διγλωσσία. Ο Έλληνισμός δηλαδή άσκοΰσε ένα είδος πολιτιστικής άφομοίωσης. Κάτω από ένιαία κρατική και έκκλησιαστική έξουσία ζούσαν στό Βυζάντιο πολλές φυλές πού βρισκόντουσαν σέ διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Δυστυχώς όμως, όταν υπάρχουν εισβολές, μεταναστεύσεις και κατακτήσεις πού αύξάνουν τόν πληθυσμό, ούτε ο αριθμός των μοναχών και των μοναστηριών, ούτε ο αριθμός των εκπροσώπων τής άριστοκρατίας μποροΰν νά δώσουν άπάντηση στό πρόβλημα τής μέτρησης του πληθυσμού. Η σύνθετη δυναμική άλληλεπίδραση αυτών των εθνικών ομάδων, ιδιαίτερα ή άμοιβαία σχέση με τόν έλληνικό πληθυσμό απέδωσε άποτελέσματα διαφορετικής στάθμης στίς διάφορες επαρχίες τής αυτοκρατορίας.

Υπάρχει και μία άλλη αντικειμενική διαπίστωση: στή Μικρασία, όπως και στή Βαλκάνια, μετά τίς κατακτήσεις του Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου (1025), ο αριθμός του ελληνικού πληθυσμού, άκόμα κι αν δέν ύστερεί άπέναντι στίς άλλες εθνότητες, βρίσκεται σέ αναλογία 1:1 πρós τό σύνολο των μή Έλλήνων. Μέ βάση τούς ύπολογισμούς αυτούς, θά μπορούσαμε νά καταλήξουμε στό ακόλουθο συμπέρασμα: ο Ε. Σταΐν είχε ύπολογίσει όλόκληρο τόν πληθυσμό τής αυτοκρατορίας γιά τό έτος 1025 σέ 20.000.000 περίπου. Θά μπορούσαμε λοιπόν νά συμπληρώσουμε ότι τό ελληνικό στοιχείο έφτανε, κατα προσέγγιση, τά 10.000.000 στή χρονία τής μεγάλης άκμής του βυζαντινού πολιτισμού. Ήταν λοιπόν ή ισχυρότερη αριθμητικά και πολιτιστικά από τίς εθνότητες πού άπάρτιζαν τόν πληθυσμό τής αυτοκρατορίας.

Όμως, όλόκληρη ή ύπόσταση τής βυζαντινής αυτοκρατορίας δέν βρισκόταν στην ύπαρξη και τήν κυριαρχία μιās εθνότητας πάνω στίς άλλες, αλλά στην άρχή τής κρατικής ήγεμονίας. Η πολιτική ιδεολογία στό Βυζάντιο, όπως είπε ο Χ. Γ. Μπέκ, ήταν μία πολιτική ορθοξία, μέ τήν ευρύτερη δυνατή έννοια πού θά μπορούσαμε νά τήν συλλάβουμε. Η άρχή των εθνικοτήτων παραγνωριζόταν και τό ρωμαϊκό δίκαιο δέν έκανε διακρίσεις στην καταγωγή των πολιτών. Έτσι, ο Α. Π. Καζντάν ύποστήριξε ότι οί εκπρόσωποι τής άρχουσας τάξης στό Βυζάντιο τόν ένδέκατο και τόν δωδέκατο αιώνα δέν είχαν τό παραμικρό εθνικό συναίσθημα, εκτός από τό ότι ανήκαν στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων, παρ' όλο πού οί ίδιοι ανήκαν σέ ποικίλες εθνότητες από καταγωγή. Όντας άδιάφορη εθνικά, ή βυζαντινή άριστοκρατία μποροΰσε νά συγκρατηθί πιό εύκολα από τήν κεντρική έξουσία.

42 Ἡ γεωγραφική καί πληθυσμιακή μείωση πού σημειώνεται στό τέλος τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα (τό Βυζάντιο χάνει τή Ν. Ἰταλία καί τήν Ἀ. καί Κεντρική Μικρασία) φέρνεται μία ἀκατάσχετη ὑπεροχή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, καθώς ἡ αὐτοκρατορία περιορίζεται σέ ἐπαρχίες πού στήν πλειοψηφία τους εἶναι ἑλληνόφωνες. Τώρα, ἡ ἐθνολογική σύσταση ἀκολουθεῖ μία δυναμική ἀλλά καί ἀντιφατική προεῖα: ἀπό τή μία πλευρά, τό ἑλληνικό στοιχείο ἔχει μία πολύ μεγαλύτερη εὐχέρεια νά ἀφομοίωση τίς ἄλλες ἐθνότητες πού κι αὐτές ὅμως προσπαθοῦν νά σταθεροποιηθοῦν καί νά ἀναπτυχθοῦν αὐτόνομα. Τό φαινόμενο ὅμως τῆς προσπάθειας γιά σταθεροποίηση καί ἐξέλιξη εἶναι ἰσχυρότερο στό ἑλληνικό στοιχείο πρῶτα ἀπ' ὅλα. Στά χρόνια τῶν Κομνηνῶν λοιπόν, στό Βυζάντιο παρατηρεῖται μία πρώτη προσπάθεια γιά ὀλοκληρωτικό ἐξελληνισμό.

Ἡ ἀπόπειρα αὐτή γιά ἐξελληνισμό τῆς αὐτοκρατορίας ἐκδηλώνεται μέ τόν κοινωνικό ρόλο πού διαδραματίζει τό ἑλληνικό στοιχείο καί πού γίνεται ὅλο καί μεγαλύτερος ὅσο περνάει ὁ καιρός. Πρόκειται γιά μία διαδικασία πού ἐξελίσσεται ἀπό τή βάση πρὸς τήν κορυφή, ἀπό τά κατώτερα στρώματα στό ἀνώτερα, ἀπό τίς ἀνώνυμες λαϊκές μάζες πρὸς τήν ἐξουσία. Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία τῶν Κομνηνῶν βέβαια, προσπαθεῖ νά παραμείνη ἀκαμπτη καί ἀμετάβλητη στή φύση της, ὅπως ἦταν στούς προηγούμενους αἰῶνες, δηλαδή ἕνας οἰκογενειακός αὐτοκράτωρ Ρωμαίων, αὐστηρός ὅσο καί στοργικός πατέρας γιά ὅλους τούς ὑπηκόους του, χωρίς διακρίσεις. Σ' αὐτήν ὅμως τήν τάση τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας, ἐντιπύθεται ἡ ἴδια ἡ αὐτοκρατορική θρησκευτική πολιτική. Τό Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχει φτάσει στό ὀριστικό σχίσμα μέ τή Ρώμη τό 1054 καί, ἐπεὶ ὅλα τά ἀνατολικά Πατριαρχεῖα χρησιμοποιοῦσαν τήν ἑλληνική γλῶσσα, σέ ἀντίθεση μέ τήν Παπασύνη πού χρησιμοποιοῦσε τή λατινική, καταλήγουν νά εὐνοοῦν κάθε τί τό ἑλληνικό ἐναντίον κάθε τί τοῦ λατινικοῦ. Φυσικά, ἡ διαδικασία αὐτή συντελεῖται ἀσυνείδητα, μέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι συγγραφεῖς διατηροῦν στό ἀκέραιο ὅλο τους τό μίσος πρὸς τόν ὄρο Ἕλληνες μέ τήν ἔννοια τῆς εἰδωλολατρίας, ὅπως εἶπαμε στήν ἀρχή καί ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων δέν χάνουν εὐκαιρία νά στρέψουν ὅλο τους τό θεωρητικό ὄπλοστάσιο. Αὐτό ὅμως δέν ἀνακόπτει τήν ἀδιάκοπη ροπή τους νά ἐνστερνισθοῦν ἑλληνικά στοιχεῖα γιά νά τά στρέψουν ἐναντίον τῆς Παπικῆς ἡγεμονικῆς πολιτικῆς. Ἔτσι, ἡ Ἐκκλησία στό Βυζάντιο γίνεται σιγά - σιγά ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους παράγοντες τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας. Στήν περίοδο τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Ἀγγέλων (1081 - 1204) ἔχουμε μία ἐξισορρόπηση δυό ἀντιθέτων τάσεων: τῆς αὐτοκρατορικής ἀρχῆς πού προσπαθεῖ νά παραμείνη ὑπερεθνική καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς πού ρέπει πρὸς τόν ἐξελληνισμό.

Ἀλλά ἡ Ἐκκλησία μέ τόν τεράστιο της κοινωνικό ρόλο στό Μεσαίωνα δέν ἦταν ὁ μόνος παράγοντας πού εὐνοοῦσε τήν πρόοδο τοῦ ἑλληνικοῦ

στοιχείου. Ἡ κατανομή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἀνάμεσα στίς κοινωνικές τάξεις στό Βυζάντιο εὐνοοῦσε μιά κατάκτηση τῆς κρατικῆς ἱεραρχίας ἀπό τούς Ἕλληνες, μέ φορά, ὅπως εἶπαμε, ἀπό τά κάτω πρὸς τά ἄνω. Αὐτό εἶναι εὐκόλο νά ἐξηγηθῆ. Μέ τόν ὅλο καί μεγαλύτερο περιορισμό τῆς αὐτοκρατορίας σέ ἑλληνόφωνες ἐπαρχίες, ἡ λαϊκὴ βάση ἐξελληνιζόταν ὅλο καί περισσότερο, ἐνῶ ἡ ἄρχουσα τάξη, πολὺ μικρότερη σέ ἀριθμό, ἔμενε ἡ παλιὰ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία τοῦ δέκατου καί τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα. Ἔτσι, στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Ἀγγέλων, ἡ παλιὰ ἀριστοκρατία ἀρχίζει νά περνᾷ μιά κρίση. Εἶναι ἡ κρίση αὐτῆ πού θά τῆς ἀφαιρέσῃ τὴ μεγάλη της ζωτικότητα καί δέν θά τῆς ἐπιτρέψῃ νά ἀμυνθῆ μέ ἐπιτυχία ἐναντίον τῆς οἰκονομικῆς διείσδυσης πού ἐπιχειροῦν οἱ Λατίνοι στὰ χρόνια αὐτά. Παραπαίοντας ἀνάμεσα στήν λατινοφιλία τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καί στόν ἐξελληνισμό πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν βάση, ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία ἀποσυντίθεται καί δέχεται τὴν λατινικὴν κατάκτηση τὸ 1204.

Κοινωνικές συνθήκες καί γέννηση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης

Ὅσο περίεργο κι ἂν φαίνεται, ἡ κατάκτηση τῆς βυζαντινῆς ἄρχουσας τάξης ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο στήν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Ἀγγέλων καταφέρνει ἓνα μεγάλο πλήγμα στήν ὑπερεθνικὴ κρατικὴ ἡγεμονία καί εὐνοεῖ τίς κοινωνικὲς κεντρόφυγες τάσεις. Ἄν ὁ βυζαντινὸς συγκεντρωτισμὸς ἐμπόδιζε τὴν φεουδαρχία νά ἐξελιχθῆ, ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φεουδαρχικῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, ἔμμεσα. Ἡ πολυποικίλη καί πολυεθνικὴ τάξη τῶν ὑπαλλήλων, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο σκέλη τῆς παλιᾶς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας, σχεδὸν ἐξαφανίζεται καί στήν θέση της δημιουργεῖται μιά ἄλλη ὑπαλληλία, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὴ. Στὴν προσπάθειά της νά ἀποτρέψῃ τὴν ἐθνικὴ μεταβολή, ἡ κρατικὴ ἐξουσία ὑποτιμᾷ πεισματικὰ τὴν σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ παράγοντα καί στρέφεται σέ ἄλλα στηρίγματα: οἱ μισθοφορικοὶ στρατοὶ πού κοστίζουν ἀκριβὰ, ἡ προσπάθεια γιὰ συγκεντρωτισμὸ ἀπέναντι στήν φεουδαρχοποίηση, οἱ ἀπόπειρες γιὰ συνεννόηση μέ τὴν Δύση, ὅλα αὐτὰ εἶναι μέτρα χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἡ τάση γιὰ φεουδαρχοποίηση εἶναι φαινόμενο γενικὸ στό Μεσαίωνα καί πηγάζει ἀπὸ τίς πραγματικὲς καί ἄμεσες κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ πρώτη λοιπὸν ἐκδήλωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἔστω καί συγκεκαλυμμένη, εἶναι πατριωτικοῦ περιεχομένου καί ἀνάγεται μετὰ τὴν λατινικὴν κατάκτηση τοῦ 1204: σαφῆς καί ἀνένδοτη ἀντίσταση στοὺς Δυτικούς πού κατακτοῦν τὸν τόπο μας. Καί σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ ἐλληνισμὸς ἔρχεται σέ ρῆξη μέ τὴν παλιὰ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ ἀρχὴ πού ἀποδυναμώνεται συνεχῶς καί προσπαθεῖ νά βρῆ ἓνα μέσον γιὰ νά σωθῆ στήν συνεν-

νόηση μέ τήν Δύση. Τό γεγονός όμως αυτό φέρνει τόν Έλληνισμό πιό εύκολα μέ τό μέρος τής Έκκλησίας πού μισεί τούς Δυτικούς. Αυτή είναι ή περίεργη διαλεκτική τής γέννησης τής ελληνικής συνείδησης μέσα στο βυζαντινό κράτος.

Γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο, ό βυζαντινός συγκεντρωτισμός ποτέ πιά δέν θά άναστηθί. Γι' αυτόν τόν λόγο, τά βυζαντινά κράτη, πού δημιουργούνται μετά τό 1204 θά μείνουν πάντα πολλά καί δέν θά ένωθούν ποτέ. Γιατί, χωρίς τήν παντοδύναμη καί άδιάφορη έθνικά αυτοκρατορική άρχή, οί τοπικοί ήγεμόνες στηρίζονται άνετα στο έγχώριο στοιχείο καί οί άνθρωποι στήν βάση έξαλίσσονται πιό έλεύθερα καί προσαρμόζονται πιό εύκολα στίς άντικειμενικές συνθήκες παραγωγής. 'Ο Έλληνισμός όμως πού άναπτύσσεται άπό τή βάση άκολουθεί ένα σύστημα πού τά πρωτεία έχουν οί ξένοι στόν τόπο του. Οί Έλληνες γίνονται φεουδάρχες πάνω στο ύπόδειγμα τών Δυτικών πού είναι οί άφέντες. Καί γι' αυτόν τόν λόγο πού είναι ίσως σοβαρώτερος άπό όλου, τό ελληνικό στοιχείο δέν φέρνει μεγάλη άντίσταση στήν τουρκική κατάκτηση πού διαλύει έντελώς τά βυζαντινά κράτη.

Προσπάθησα νά δείξω σ' αυτό τό μάθημα, ότι τό Βυζάντιο δέν ήταν τό ελληνικό κράτος πού ίσως μερικοί άκόμα νομίζουν, παρ' όλες τίς προόδους τής έπιστήμης. 'Ότι ή χρησιμοποίηση τής ελληνικής άπό τό κράτος δέν είναι άπόδειξη γιά τήν ελληνικότητά του. 'Αρκεί νά σκεφθί κανείς μόνο ότι οί πρωτοβουλγαρικές έπιγραφές είναι γραμμένες ελληνικά! 'Ότι, στά χρόνια τής μεγάλης άκμής του βυζαντινού πολιτισμού καί τών μεγάλων κατακτήσεων, τό ελληνικό στοιχείο μόλις ίσοφάριζε τόν αριθμό όλων τών άλλων έθνοτήτων καί ότι ήταν τό επικρατέστερο. 'Ότι ή έδαφική μείωση πού σημειώνεται τόν ένδέκατο αιώνα έννοεί τήν συγκέντρωση του κράτους σέ ελληνόφωνες περιοχές αλλά οί βασικές άρχές τής βυζαντινής κρατικής ήγεμονίας άντιτίθενται στήν άποκλειστική κυριαρχία μιās έθνότητας πάνω στίς άλλες μέσα στα σύνορα του κράτους. 'Ότι, μ' αυτόν τόν τρόπο, ό Έλληνισμός πού έξελίσσεται άπό τά κάτω προς τά άνω, βρίσκει στήν 'Ορθόδοξη Έκκλησία τό στήριγμα πού του έλειπε, καί ή 'Ορθόδοξη Έκκλησία βρίσκει άσυνείδητα στόν Έλληνισμό τό στήριγμα πού τής έλειπε γιά νά πολεμήσει τούς καθολικούς Λατίνους. 'Ότι μέ τήν πρόοδο του ελληνικού στοιχείου στή βάση, ή πολυεθνική βυζαντινή άριστοκρατία είναι άνίκανη νά αναλάβη τόν άγώνα έναντίον τών Σταυροφόρων καί τό βυζαντινό κράτος ύποκύπτει τό 1204.

Τά κράτη πού έμφανίζονται στή θέση του βυζαντινού έχουν περισσότερο έθνικό χαρακτήρα, παρά βυζαντινό οικουμενισμό. 'Ετσι, ό έτοιμοθάνατος βυζαντινισμός παλεύει μέ τόν νεογέννητο ελληνισμό. 'Η πάλη τους έννοεί τήν ύποδούλωση στους Τούρκους αλλά μέσα άπό τήν Τουρκοκρατία, ό ελληνισμός θά βρή τά στοιχεία εκείνα πού θά τόν κάνουν ίκανό νά ζήσει.

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής